

סופרים ישראלים בצל השואה

נושא השואה, על כל גווניו והשלכותיו, מעיק על סופרים ישראלים רבים. מעטים הם הסופרים הישראלים, אשר אין ביצירתם אף הד רחוק מאימי השואה. הגישה לנושא היא שונה ביותר, בהתאם לסופרים השונים. יש שהשואה מופיעה ביצירות כצל חולף, ויש שהיא עיקר היצירה. יש סופרים ישראלים, אשר חזו את השואה מבשרם, ומרבית יצירתם סובבת על ציר זה: כמו אהרון אפלפלד, שמאי גולן. יש סופרים ישראלים, ילידי הארץ, אשר לאחר תום מלחמת העולם השנייה נפגשו באירופה עם שרידי הניצולים – כמו חנוך ברטוב, חיים גורי, ואחרים. ושוב יש סופרים, אשר כתבו על העימות המחודש עם העבר של ישראלים ילידי אירופה, אשר הספיקו להינצל בעוד מועד והם מבקשים ליישב את החשבונות עם העבר – כך יהודה עמיחי, כך דן בן אמוץ. שוב זוית ראייה אחרת היא תיאור המיפגש, שטעם מר לו, עם יהודים שבחרו להתיישב בגרמניה אחר כל מה שארע – כמו ב"מקום אחר" לעמוס עוז. יש סופרים ישראלים, המטפלים בנושא שאף הוא צף ועלה לתודעתנו בשנים האחרונות: יחסנו עם גרמנים, הבאים ארצה כדי לערוך את חשבון הנפש שלהם – כמו אהוד בן-עזר ב"אנשי סדום", וכמו נתן שחם. משוררים שונים כל כך במהותם זה מזה, כמו אורי צבי גרינברג, מאיר בוסאק, ט. כרמי ודוד אבידן הקדישו לשואה מקום ביצירתם – מנתי את השמות המעטים הללו אך ורק כדי להדגיש את הקשת הרחבה של סופרים אשר עסקו בנושא. כאמור, מרביתם של היוצרים הישראלים נאבקים עם זכר השואה, ואיך כלל אפשרות להזכיר את כולם במסגרת מאמר – אלא אם כן נהפוך רשימה זו לאינדקס של שמות יוצרים ויצירות.

אימת השואה חדרה לספרותנו באיטיות. הידיעות הראשונות אשר הגיעו ליישוב בארץ על הנעשה באירופה לא עוררו את הסופרים מיד ליצירה – והדבר מובן. אמנם נשמעו לפני שנים טענות על מיעוט הזדקקותם של סופרים ישראלים לנושא – כשם ששבוע או שבועים אחר הרעש הופיעו בעיתונות כתבות בנושא "והיכן היה קולם של הסופרים במלחמת ששת הימים". ממילא מובן, שהדרישה כי הסופר יתיישב מיד לשולחן הכתיבה ויוציא מתחת ידו יצירה במקביל לכל מאורע גדול, היא אבסורד גמור. בדרך זו נוצר מניפסט, אך לא יצירת אמנות.

נראה לי, כי אחת הסגולות המייחדות את הסופר, היא דווקא היכולת לשמור זכרונות לאורך ימים, ובאורך רוח, ולהעלותם בכתב רק לאחר שעברו ניפוי ועיצוב אמנותי, וזאת בשעה שאנשי העכשיו והעתה שקועים כבר ראשם ורובם בקלחת של פרשיות חדשות.

תופעה הראוייה לתשומת לב היא העובדה, שהשואה הטביעה את חותמה על סופרים שונים ביותר, בני כל הזרמים והמשמרות. לא רק אותם סופרים, אשר עברו את השואה בעצמם, או חשו בה דרך סבלותיהם של בני דורם, ידידיהם ומשפחותיהם, עומדים תחת רישומה; גם סופרים צעירים, ילידי הארץ, אשר טרם נולדו כאשר עלה היטלר לשלטון בגרמניה, אינם משוחררים מנטל העבר הקרוב, אשר הוא לגביהם זיכרון קולקטיבי ולא זיכרון פרטי. במילים אחרות: אהרון אפלפלד כותב על היהודי השייך תמיד למחנה הנרדפים, ועל מנוסתו הנצחית מפני הרשע והרוע בשבילי אירופה הבוגדנית; מאיר בוסאק כותב על מחנות ההשמדה עצמם, על אימת הכיליון; נעמי פרנקל מתארת בצורה אפית את פרק הפתיחה לסימפוזיית המוות; – כל אלה כותבים על חוויותיהם שלהם; על מה שעבר עליהם. ט. כרמי, ב"אין פרחים שחורים"¹, כותב על ילדים, ניצולי השואה, ועל יתמותם הנוראה; – ט. כרמי, שהגיע ארצה מארה"ב, עבד במוסדות לילדי פליטים בצרפת, אחר תום המלחמה. חיים גורי כותב על הזיותיהם הטרופות של ניצולים שעברם נהרם ועתידם אינו קיים, בעיר ווינה העליזה; חיים גורי היה שליח במחנות פליטים. אולם גם עמוס עוז עומד תחת רושם השואה, ודבר זה מתבטא בספריו בכמה אופנים ובכמה צורות. והרי עמוס עוז הוא יליד ירושלים, מחזור 1939.

היחס לשואה, לקרבנותיה ולרוצחיה אינו אחיד אצל היוצרים השונים. מבחינות מסוימות, ההתלבטות הכאובה שלנו בנושא משקפת דיעות ותמורות בתפישתנו הלאומית. אנו יכולים למצוא, אצל הסופר בן הארץ, את כל שלבי הבינים למן הרחמנות מגבוה על הפליט המסכן והבוז למי שלא עמד על נפשו, ועד להזדהות הגמורה עם הגורל האיום שפקד חלק גדול של העם. אנו יכולים למצוא, אצל הסופר שלא נולד בארץ, את כל שלבי הבינים למן הריחוק האפי-אובייקטיבי ועד לכאב הצורב, לפצע הפתוח שאינו מגליד לעולם והשותת דם עם כל נגיעה קלה שבקלות. שאלת היחס של הספרות שלנו לפרשת השואה אינה, בשום פנים ואופן, שאלה ספרותית גרידא. שכן נושא זה, יותר מאשר נושאים אחרים, יש לו השלכה ישירה לגבי שאלת האחדות הלאומית של העם היהודי בכל תפוצותיו. ואין להכחיש, שניכרת בספרותנו (בעבר יותר מאשר בהווה),

הסתייגות מסויימת לגבי קרבנות השואה. ונשמעה אף לא פעם הטענה, כי יהדות אירופה לא עמדה על נפשה במידה הראויה. טענה זו הושמעה תוך השוואה מובלעת לכוח עמידתו וגבורתו של היישוב העברי בארצישראל. קיים היה גם הרצון של הדגשת ההבדל המהותי בין מיעוט לאומי בכל מקום שהוא, לבין יישות לאומית עצמאית בארצה שלה. וככל שייראה הדבר מוזר, באה מלחמת ששת הימים, וכל גל השטנה וההשמצה שנלווה אליה, לשנות כמה הנחות יסוד של הוגי המחשבה הציונית הראשונים ושל כל האופטימיסטים שבנו. הוגי הרעיון הציוני סברו, ברוב תמימותם, שהקמת המדינה היהודית אינו רק פיתרון לבעית העם היהודי, אלא אף ערובה בטוחה להיעלמותה של האנטישמיות. בעצם, כך סברנו גם אנחנו, לפני הקמת המדינה, בעת הקמת המדינה, והתמימים שבנו – עד למלחמת ששת הימים. אופייני מאוד הדבר, שבשנים הראשונות אחר ייסוד המדינה, היה הישראלי הנוסע בעולם נתקל ביחס טוב מצד אנשים, שטענו כי מכבדים הם את הישראלים, אך מתעבים את היהודים. המילה "ציוני" היתה מילת שבח, מסמלת את היהודי החדש, האמיץ, הגאה, הניתק ממסורת האבות שהיא כאבן ריחים על צווארו, הגיבור, המתפרנס מעבודת כפים ואינו חי על ניצול אחרים. היו ישראלים, שהיו עוורים עד כדי כך, שבאמת ראו בהבחנה בין יהודי מקומי לבין ישראלי עניין לשמוח בו. והנה, כבר בשנים שלאחר הקמת המדינה התחיל תהליך, שהגיע לשיא ביטויו עם מלחמת ששת הימים ולאחריה: עתה נמצאו עמים ואנשים, אשר טענו, כי אינם אנטישמיים, ואינם שונאי יהודים, אך את הישראלים הם מתעבים. ואם קודם היתה המילה "יהודי" מילת גנאי, הרי עתה התואר "ציוני" הפך לשם גנאי, שם נרדף לתוקפן, אכזר, פושע ורוצח, החי על ניצול עמים אחרים, מסכנים וטובי לב. ועתה, וודאי, ישנם יהודים הסבורים, כי שבח הוא להם אם מבחינים ביניהם לבין הציונים. עורך-דין יהודי קם להגן על סירחאן סירחאן במשפט בו הסנגוריה נוקטת קו אנטי-ישראלי מובהק. ומדוע נבוא בטענות על יהודי הרוצה להאמין, כי אנטי-ישראלי אינו אנטישמי, אם ישנם ישראלים, הסבורים כי אנטישמי אינו בהכרח אנטי-ישראלי?

הערת שוליים זו אמנם אינה מתייחסת במישרין לספרות. אך נראה לי כי אין אפשרות לראות את הביטוי הספרותי של חווית השואה בנפרד מן המכלול הרגשי המעיק, במידה זו או אחרת, על מרביתו של העם היהודי. כפי שכבר ציינתי, איני מתיימרת להקיף כאן את כל הספרות הישראלית, שצל השואה מקדיר את פניה; ואף לא את מרביתה של ספרות זו. עלי להסתפק,

במסגרת הנתונה, בדיון בכמה יצירות המבטאות את חוויית השואה מנקודות ראות שונות.

אחד הסופרים הבולטים הנותן ביטוי לאימת השואה הוא אהרון אפלפלד. סיפוריו של אהרון אפלפלד אינם כתובים בסגנון ריאליסטי, אין בהם ציון מקום, ואפילו לא עובדות מדוייקות. ארשה לעצמי לצטט כאן קטע מתוך מאמרי "המוטיב היהודי בספרות הישראלית" שהופיע ב"מאזנים", כרך כ"ג, חוברת א' "בתיאוריו האלגוריים מטשטש אפלפלד את הפרטים כדי ליצור השקפה כלל-עולמית. השואה, בסיפוריו של אפלפלד, אינה מקרית, פרי תכנונם של כמה פושעים לקויים בשכלם, אלא תוצאה הכרחית של עולם דואלי, שבו קיימים רק רודפים ונרדפים. ראיית השואה, לא כפרשה היסטורית מותחמת אלא כפרינציפ כלל-עולמי היא הנותנת לסיפורי אהרון אפלפלד את טעמם המיוחד. הריחוק האמנותי אינו ניתן לכיבוש על נקלה, ומה גם כשמדובר בנושא כאוב כנושא השואה. נקודת ההשקפה האלגורית מאפשרת יצירת חווייה אמנותית מפרשת אימים אפוקליפטית שהיא כמעט מעבר לתחום שלטונה של השפה הריאליסטית. סיפוריו של אפלפלד הם בהכרח דפטיסטיים. גורלם של הנרדפים קבוע מראש. הכוח והרשע זהים תמיד, ואין ספק למי נועד הניצחון. גם כשהחוק, כביכול, מתייצב לצידו של הסובל, של זה שנעשה לו עוול – אין זו אלא תרמית."

לפי תפישה זו, היהודי הוא החלש, הנרדף, המפסיד – אך הוא גם הטוב והצודק. ממילא לא משתקפת כאן הביקורת העצמית, אי-הנוחות, והבושה הצורבת על מעמדו הנחות של היהודי בעולם של גויים. הגישה היא פאטליסטית. הכל נקבע מראש, אין כל אפשרות לשנות את פני הדברים. מעשיו או מחדליו של היהודי ממילא לא יטו את כף המאזנים לצד זה או אחר. העימות בין היהודי לבין הגוי מקבל כאן טעם חדש ומשמעות שונה לגמרי מאשר אותו עימות ישן בספרות ההשכלה, השופעת הלקאה עצמית (נושא אשר אברהם קריב הירבה לעסוק בו). בראייה זו של הדברים הופכת שאלת ההתגוננות העצמית לבלתי רלבנטית לחלוטין, לאבסורד גמור. אגב, הייתי מבקשת להזכיר כאן, כי הזעם על הקרבנות הוא לאו דווקא נחלתם הבלעדית של צעירי הדור, כפי שטוענים לעיתים. וכדאי לעיין שוב, בהקשר זה, בפואמה "בעיר ההריגה" של ביאליק, המשורר הלאומי שלנו. מעניין מאוד, שלשאל טשרניחובסקי אשר בימי חייו מעולם לא נחשב "אחד משלנו" באותה מידה כמו ביאליק, – היה יחס אחר לגמרי לקרבנות. הנושא מגיע אצלו לשיא הביטוי ב"הרוגי סירמוניא". שירה

זו נכתבה בשנת 1937; יש, ובכך, להניח, כי הידיעות על המתרחש בגרמניה, והחשש מפני הבאות, הם שקבעו את זעמו הנבואי של המשורר. גם בעבר, מסתבר, היו ידיעות חלוקות.

אך נחזור לענייננו. בניגוד גמור לגישה האלגורית, הכוללנית, של אפלפלד, עומדת הגישה ההיסטורית-סוציאלית של נעמי פרנקל. בטרילוגיה האפית "שואל ויוהאנה"⁽²⁾ מבקשת נעמי פרנקל לעקוב אחר התהליכים אשר הביאו לעלייתם של הנאצים לשלטון בגרמניה. הספר כתוב במסורת רומאן המשפחה הגדול של המאה התשע-עשרה; משפחת לוי הפאטריציית עומדת במרכז ההתרחשויות. אין הטריילוגיה משתרעת לאורך כמה דורות, וכמה עשרות שנים; לא; מתואר בה פרק זמן קצר בלבד – שנות השלושים, עד עליית היטלר לשלטון. השפע האפי ניכר בטריילוגיה לא באורך הזמן, כי אם ברוחב היריעה. הספר מגולל פרשיות רבות ושונות, סבוכות ומתרקמות זו בזו. כמובן שיש כמה השלכות לאחור, מבחינת הזמן, כדי להסביר את גורלם וטיבם של אחדים מגיבורי הספר. אלא שהשלכות אלה אינן מטרתן לספר על העבר, כי אם להוסיף מימד שונה של הסברה להווה. בהתאם למגמה הפוליטית-חברתית, אינן הספר מצטמצם בתיאור אנשים בודדים, אפיזודות מנותקות. הסופרת נטלה על עצמה תיאור פנורמה ענקית, עם כל הקשיים הנובעים מכך. היא לא תארה רק את בית לוי, רק אנשים מרקע חברתי ו"גזעי" מסויים. מבית לוי הפאטריצי מוליכים חוטים מסויים לרחוב העוני, שם מתגורר פועל מבית החרושת של המשפחה; אותו רחוב מסכן, בתוקף המסיבות, משמש חממה לצמיחת קומוניסטים וסוציאלי-דמוקראטים מזה, ונאצים מזה. באותו מקום מתגוררים יהודים, אשר בשל עניותם ודלותם שייכותם לעם היהודי בולטת הרבה יותר מאשר שייכותם של בני לוי, שנתחנכו על מסורת התרבות הגרמנית; מכאן נמשכים ילדים יהודיים אל תנועת הנוער החלוצית; והבת הצעירה של בית לוי, הלוא היא יוהאנה, מוצאת את דרכה תחילה אל היהדות, ואחר כך אל התנועה. ועוד נטוים חוטים – מן האב, ארתור לוי, האיש האציל, ההומאני, המבקש להאמין תמיד בהתקדמות המין האנושי ובניצחון האור על החושך, – לעבר גרמנים קרובים לו ברוח ובהשכלה, אשר גורל המעולים שבהם, בבוא המשטר החדש, לא יהא טוב בהרבה מגורלם של היהודים. מול בית לוי, בככר הרדומה, עומד ביתה-ארמונה של "נסיכת העורבים", כפי שמכנה אותה יוהאנה; משם מובילים הקשרים את משפחת יונקרים פרוסיים אצילים; בארון זקן מבני המשפחה מקורב לסבא לוי, החי באחוזה בכפר, ועתיד הבארוך להפוך לנאצי בבוא העת. ואילו

בנו של הבארוך סולד מהשקפות אביו, והוא מבקש את קירבתו של ארתור לוי וחוג ידידיו האינטלקטואליים והוגי הדיעות, אך חלש הוא מכדי להפגין התנגדות לכוחות העולים, וסופו שינסה להימלט ולהתחבא עד יעבור זעם. קשרים מסוג שונה נרקמים סביב היינץ ואדית, הבן הגדול והבת הגדולה מבית לוי: ידיד נעוריו של היינץ, התעשיין העשיר, הוא ארווין הקומוניסט; מאהבה הראשון של אדית היפה, המשתלט עליה דווקא בשל גסותו התוקפנית, הוא אמיל רפקה, להלכה קצין משטרה של הרפובליקה הוויימאריה, למעשה חבר המפלגה הנאצית במחתרת. אדית העדינה אוהבת תחילה את אמיל, שאינו ראוי לה, ואחר-כך את ארווין, שהוא ראוי לה. והנה שניהם מזכירים לה, שלא בטובה, את מוצאה היהודי. אך את ד"ר פיליפ לאסקר, החש עצמו יהודי וציוני, ואותו הועידו לאדית אביה וסבה – איך היא מסוגלת לאהוב. המימד הנותן משמעות מיוחדת לכל הפרטים הללו, הוא העתיד הנורא, שעדיין אינו ידוע לגיבורי הספר, אך הוא ידוע לנו, לקוראים. שכך בית לוי עומד על סף הכיליון; ויחד איתו, כך מאמינה הסופרת, וכך מאמינים גם אנו, עומדים להתמוטט כל הערכים האמיתיים של גרמניה עצמה. סיומו של הספר בימים הראשונים אחר עליית היטלר לשלטון אבסולוטי; כלומר, עדיין לא הגיע הסיוט אל שיאו. יש מאסרים בודדים פה ושם, כמה אנשים ישרי-דרך וחזקי-אופי נעלמים, יש מעשי התעללות בודדים, שהם חיוורים לגבי העתיד להתרחש. יחד עם זאת, יש כאן כבר מאימת הסוף. רומאן זה, שהוא כביכול ריאליסטי, שזור פרטים סמליים רבים. אחת הדוגמאות הבולטות לכך היא הופעתו הרשמית הראשונה של אמיל רפקה בבית לוי. בדיוק לפני בואו של אמיל שובר היינץ בשגגה אריה עשוי חרסינה. האריה היא מורשת מאותם ימים, בהם הוכרחו יהודים לקנות כלי חרסינה עבור סכום קצוב, אם ביקשו להתחתן. בעצם לא היה מעשהו של היינץ מקרי כל כך: הוא היה שקוע בהרהורים, ולרגע חולף נדמה היה לו, כי הוא רואה את עורך-הדין, הנאצי בהשקפותיו, לשירותו נזקק בית לוי האציל בצוק העיתים; ובדמיונו שמע היינץ מפי עורך-דין זה את גזירת החרסינה. האב, ארתור לוי, ינק את השקפותיו מן המחשבה הליבראלית של המאה התשע-עשרה. על כן הוא מגיב על שבירת האריה במילים הבאות: "אריה זה, אף על פי שלא היה מחפצי האמנות, מכל מקום סמל היה על מדפי, --- כמה דורות, כמה תמורות מפרידים בינינו ובין אותו דור שסבל מגזרות של איוולת...". ברגע זה מופיע אמיל רפקה בפתח הדלת. ארתור לוי עדיין מאמין, כי הימים החשוכים חלפו לבלי שוב – ואילו אנו

בשעת קריאה, יודעים ויודעים כי בואו של אמיל רפקה מבשר את בואם של ימים חשוכים פי כמה מימים אלה שמר לוי הזכירם בדבריו; לפי שעה מופיע אמיל רפקה במקום זה אך ורק כמחזרה של אדית, אך לא רחוק הזמן בו יופיעו הוא וחבריו בבתי יהודים למטרת ביקורים שונים לגמרי.

עלייתו של היטלר לשלטון אמנם משכנעת את בני משפחת לוי שאין להם עוד מקום בגרמניה. אולם הסופרת לא הקלה על עצמה ולא נתפתחה לפתרונות קליני המשפחה הפאטריציית אינה מאמצת לעצמה בין לילה דיעות ציוניות. בני לוי אינם עולים כולם ארצה ברננה, כשאגלי טל על תלתליהם. האב נפטר, למזלו, עוד לפני ימי הרעה, בעקבות פציעתו בימי מלחמת העולם הראשונה, ממנה לא החלים לגמרי. הסב שופע החיים ושמחת חיים מתאבד, כי אינו מסוגל להינתק מקרקע מכורתו; רק שני הילדים הקטנים שבמשפחה יסעו לארצישראל; השאר מתכוננים להגר לארצות-הברית.

יש לציין, כי גישתה של נעמי פרנקל לנושא השואה וספיחיו מבודדת בספרותנו – אם כי לא בספרות האירופאית, בה נכתבו כמה רומאנים היסטוריים על שורשי התקופה, ע"י יהודים ושאנים יהודים. ייתכן שהסיבה לכך טמונה במיבנה החיצוני – כמעט ואין בספרותנו רומאני-ענק במתכונת רומאן המאה ה-19, או הרומאן הרוסי.

שעה שנעמי פרנקל, בהתאם למדיום של הרומאן ההיסטורי-החברתי, המבקש לחשוף שורשי תופעות ותהליכים, חותרת לראייה אובייקטיבית, ככל האפשר, ולהרחבת נקודת ההשקפה – גישה שהיא אפשרית, כאשר מדובר רק בהקדמה לתולדות השואה, – הוליד המפגש של ילידי הארץ עם הניצולים ששרדו אחר השואה יצירות בהן ניכר היטב הזעזוע הרגשי העמוק. מבצבצת גם לעיתים, מבין השיטין, מעין הרגשת אשמה של אלה, אשר חיו בארצישראל בביטחון יחסי, שעה שמרבית יהודי אירופה נטבחו והושמדו. הרומאן האוטוביוגרפי בחלקו של חנוך ברטוב, "פצע בגרות"³, מתאר את פגישותיהם הראשונות של חיילי הבריגדה העברית עם יהודי אירופה, ואת חוסר האונים הנורא של אותם חיילים ביחס לאוכלוסייה הגרמנית המובסת. מפקדיה של הבריגדה העברית לא היו יהודים, כי אם בריטים. ואלה ראו את תפקידי הבריגדה בהכרח בצורה שונה לגמרי מאשר פיקודיהם. הבריטים מבקשים למנוע עימות בין הארצישר-אליים לבין הגרמנים (עימות אשר לשמו נתגייסו רבים מבין אנשי הבריגדה), ולא זו בלבד, אלא שדואגים הם להחניק מיד כל ניסיון של פגיעה באוכלוסייה הגרמנית מצד הארצישראלים. הרגשת חוסר האונים המעיקה של האנשים נובעת

בחלקה מן הלחץ הבריטי החיצוני; אך מקורה גם בהרגשה הפנימית, שאין בעולם זה אפשרות הולמת לנקמה. פגיעה מבודדת בגוף או ברכוש – מה טעם בה, כתגובה על שואת יהדות אירופה? האם בזאת אפשר להקים מתים לתחיה, או להאדיר את כבוד עם ישראל?

נקודת הכובד של הספר היא לא העימות עם הגרמנים, שלא נתגשם, אלא המיפגש עם שרידי היהודים. חיילים ארצישראלים מן הבריגדה, שגויסו בסתר ע"י המוסדות בארץ למטרה זו, הם המארגנים את העליה. (אז הוגדרה עליה זו כ"אי-לגאלית" ע"י השלטונות, ודרכה זרועה היתה באלף ואחד מכשולים, וכולם עמדו בתור לפני שערי הארץ הנעולים על שבעה מנעולים ושבעת בריחים; ואילו עתה, כאשר העליה היא לגאלית בהחלט, וכל השערים פתוחים – זהו כבר עניין אחר לגמרי. אכן, הזמנים משתנים במהירות.) גם למשימה זו של אנשי הבריגדה מבקשים הבריטים להפריע, אך את הסכר שנפרץ ע"י נהר האנשים הזורם דרומה, שוב אין ביכולתם לסתום. ראשון הניצולים, המגיע אל הגדוד העברי, אומר לחיילים הארצישראלים: "--- נשלחתי בשביל לשאול אתכם מה עלינו לעשות עכשיו, אנחנו, השרידים. עכשיו אני יודע מה חשובתכם. אנחנו נקום ונצא לדרך. אליכם. אחינו מחכים לנו על הגבול. ... להתראות, אנחנו נגיע."

אין ברטוב מתעלם מן האספקטים השונים והסבוכים שבמיפגש עם הניצולים. לא כל הפגישות מלוות רטט שבלב והתרוממות הרוח. גיבור הספר, חייל ארצישראלי צעיר המספר את הדברים בגוף ראשון, מתאר את ביקורו בתחנת המעבר למוברחים. אם לפני כן רגש הגיבור (יחד עם חבריו) לפגישה עם ראשוני הניצולים, הרי המון האדם הלבוש בלואים, המוזנח והחולה מעורר דחיה במראהו – ואפילו מתבייש הגיבור להודות בפני עצמו על דחיה זו. "חזרתי אל המקום שעמדתי בו תחילה, מופרש מחיכוכם של הרבים. עמדתי מן הצד, קולט את המראות הנצרבים לתוכי בזה אחר זה, רואה ולא מרגיש. לחשתי אל לבי שאלה האנשים שבהם היינו מדברים כל השנים, אבל זרות נוראה סגרה אותי מהם כתיל מחושמל. היו שם בחורים צעירים שבאו מן המזרח, והם נראו כאנשים מן הישוב. אבל גם הם היו אחרים, ואפילו החיילים שלנו נראו עכשיו מנושלים מחזותם המוכרת." השיא הסיוטי של השהייה בבית העולים הוא השיחה המתפתחת בין הגיבור לבין צעיר אחד, המבקש לגלות קרובי משפחה בארצישראל הרחוקה. מתברר, שבאמת ייתכן כי יש איזו קירבת משפחה מרוחקת מאוד בין הגיבור והפליט. עד שהשניים שמחים על תגלית בלתי צפויה זו, מתברר עוד ענין נוסף: הבחור הצליח להישאר בחיים בשל עבודתו בקרמטוריום של אושביץ.

ידיעה זו מעבירה חלחלה בצעיר הארצישראלי: "יותר מכל נתמלאתי פחד מפני השייכות. יותר מן החלחלה. יותר מן המיאוס. רק למהר ולברוח מכאן, לא לזכור את הברנש הקפצני הזה. . . . לא לשאול ולא לקבל תשובות, לא להיות פה בכלל, לא לראות, לא לשמוע, לא לזכור, לא לשפוט." אלישע (גיבור הספר) אינו מתכוון לחרוץ גזר-דין מוסרי. למעשה, הוא בוש בתגובת עצמו, אלא שאינו מצליח להתגבר על הרתיעה שלו. הוא בורח מן המקום, אך הזיכרון רודף אחריו. אמנם, יש חיילים ארצישראליים השונים לגמרי מאלישע הרגשן, הצעיר, חסר הניסיון. הנה תמרי, העסקן הנמרץ, היודע לארגן את הכל במחנה המעבר; הוא פעלתן וחרוץ, ואין לו זמן ללבטים כמו אלה של אלישע. וישנו זוננשטיין, השקט, המנומם, התרבותי, היודע למצוא מסילות לליבות הפליטים, והרואה עין בעין את החזון ההיסטורי הגדול שמאחורי כל שברי האדם הללו.

אלישע קרוק אינו מצליח ליישב בנפשו את כל הרגשות הסותרים; הוא אינו חדל להתלבט ולהתענות אך אין כל ספק בדבר, שהוא יחזור למושבה הארצי-ישראלית אחר משיצא ממנה.

חנת ביניים ראשית בדרכם של הפליטים שימש בית-החולים רוטשילד בווינה, עיר הוואלסים והקפה בקצפת. פליטי השואה, באותם ימים, וודאי לא כיוונו ליבם למנגינות הוואלס. והמדריכים, אשר נשלחו מישראל על מנת לארגן ולכוון את זרם העלייה, אף הם, יש להניח, לא היו פנויים למחשבות מסוג זה. בין המדריכים הללו, צעירים ברובם, אשר נזרקו ישר מן ההווי הארצישראלי לכור המצרף של אנשים אשר חזרו זה עתה מן הגיהנום, היה המשורר חיים גורי; והוא ששמר למעננו משהו מאותה ווינה, שלא היתה עיר חלומותיהם של רוקדי הוואלס, אלא עיר הזיותיהם הטרופות של אנשים רצוצים ושברי אדם ששהו בה כבתחנת מעבר. חיים גורי (עד לאותו פרק זמן: "משורר הפלמ"ח") נתן ביטוי לנושא שכה העסיקו בשלוש צורות ספרותיות שונות: רשימות פרוזה עיתונאיות, שירים, ורומאן. שמו של הרומאן כביכול אינו מעיד על תכנו - "עסקת השוקולד"⁴. עסקת השוקולד, יש להוסיף כאן, לא היתה ולא נבראה. היא קיימת רק בדמיונו של רובי, הוא ראובן קראוס, הפליט חסר הכל, ההוזה הזיות על עושר, הצלחה בעסקים, אהבת נשים ומשפחה. כל הספר כולו מתרחם באותו שטח הפקר שבין דמיון למציאות, שכל כך קשה להגדירו. המעשים המתוארים, בחלקם מתרחשים באמת, ובחלקם אינם מתרחשים אלא בדמיונם של שני הגיבורים, רובי ומורדי, הוא מרדכי נויברג. למעשה ההוזה, מדמיין הדמיונות, הוא רובי. מורדי, שנפש משורר לו, אין בכוהו להתגבר על המציאות בדרך ההזיה, והוא נמלט לזרועות המוות.

הספר אינו בנוי על רצף ארועים סבירים. אין גם חשיבות רבה לאיבחון, מהי בדיוק המציאות ומהי ההזיה. הסופר בעצמו מבקש לתת בידנו מפתח חלקי למה שארע ולמה ע'לא ארע, ע"י שימוש בזמנים דקדוקיים שונים. אולם אופייני הוא, שכותרת הספר נלקחה דווקא מתוך אחת הפרשיות הדמיוניות. רובי הוא איש עסקים מצליח, המנצל את חולשות הזולת, רק בהזיותיו. קטעיו האחרונים של הספר מבהירים לנו זאת מעבר לכל ספק. רובי מתכנן את המצבה, אותה יעמיד על קבר חברו מורדי, "עמוד שחם רם, מפואר ואפל וחקוק זהב." שורה לאחר מכן אנו קוראים כיצד נראה רובי לעין האנשים: "אחרוני הנוטשים את בית-העולם ראו עם רדת הערב איש כורע על ברכיו ובוכה וממשיך לבכות, מקנה את פניו שטופות הדמע בשרוולו הקרוע, ונרדם לבסוף". השרוול הקרוע הוא פרט המעיד על מצב תלבושתו ועל הופעתו הכללית של האיש. ואותה כריעה ליד הקבר, והבכי הנורא, שונים מאוד מן ההתנהגות הבוטחת, הקשוחה כמעט, אותה מאמץ לו רובי בחלומותיו.

כאמור, הספר בנוי על ערבוב התחומים שבין דמיון למציאות. אין הדברים מפורשים ומדויקים. למעשה אף שם העיר, בה מתרחש המעשה, אינו מופיע כלל בספר. אין גם אינדיקציה מדויקת לגבי הזמן. כן לא מוזכרת השואה במפורש. ממילא אין כאן סיפור עובדתי ומותחם. מחשבותיהם של הגיבורים חשובות לא פחות ממעשיהם, – ואולי אף יותר. הנה, למשל, סיפור השריפה הגדולה. רובי מדמיין לעצמו מעשה גבורה נפלא: הוא מציל ילדה קטנה מן הקומה החמישית בבניין העולה באש. מעשה גבורה נאה זה חייב גם לשאת, בסופו של דבר, תוצאות מעשיות, כלומר, רווחים כספיים. רובי משוחח על המעשה עם ידידו מורדי. ייתכן שאינו משוחח אלא עם עצמו, ומדמיין את תשובות ריעו המת. והנה מורדי פוסל, מבחינה מוסרית, את מעשה ההצלחה. מדוע? ניצולי השואה אסור להם להראות רגשות אנושיים כלפי העולם שהיה אדיש. לפני שנים מועטות בלבד, איש לא נע ולא זע להציל רבבות ומיליונים משריפה; וכיצד זה מתיימר עתה אחד מאלה שניצלו בדרך מקרה, להפגין מעשה גבורה ורוחב לב? הוויכוח שבין רובי למורדי אינו אלא תיאורטי; רובי כלל לא הציל ילדה קטנה מן הקומה העליונה של בית אחוז להבות. אולם השאלה המוסרית כשלעצמה אינה תיאורטית כלל וכלל. והסופר עצמו מכריע בזכות השקפתו של מורדי; הרי נרמז לנו, שרובי אינו מונע על-ידי נימוקים נאצלים, כי אם מחפש דרך לפרסום ולהצלחה.

הן ספרו של ברטוב "פצעי בגרות" והן ספרו של גורי "עסקת השוקולד" נכתבו

בהשפעת המיפגש של יליד ארצישראל עם פליטי השואה. חנוך ברטוב, שספרו כתוב בסגנון ריאליסטי, מתאר מיפגש זה ואת כל המערבולת הרגשית המתעוררת בעקבותיו. חיים גורי, שכתב ספר סוריאליסטי, אינו מבקש כלל לתאר דברים מדויקים, שנתרחשו; והוא אינו כותב על עצם הפגישה, ועל הרגשות שסביב לה, אלא מנסה לחדור לפנימיותם של דמויות בודדות משם, מן התנורים והאפר. בשני הספרים כאחד בולטת הכנות של כותביהם.

מעניין כאן להוסיף תיאור של מדריך ארצישראלי, הבא לפגוש ניצולים, לאמנם ולהביאם ארצה, תיאור שנכתב לא ע"י בן הארץ, אלא בן הגולה; והוא רואה את הארצישראלים בהכרח בעינים אחרות. בספרו "אשמים"⁽⁵⁾ מספר שמאי גולן על כמה צעירים וצעירות, ומדריכם הקשיש יותר, כולם פליטי השואה. מפולין שלאחר המלחמה הם מוברים מעבר לגבול, לצרפת. שם מקבל אותם מדריך צעיר, יליד הארץ. המשך דרכם – בספינת מעפילים רעועה, שלא נתמזל לה מזלה: הבריטים לוכדים אותה, והמעפילים נשלחים מיד לקפריסין, עוד טרם הצליחו לנשק את אדמת הארץ הנכספת. הציר עליו סובב הספר הוא המיפגש בין קבוצת הנוער, פליטי השואה, לבין הצעיר הארצישראלי, אמנון, החייב להביאם ארצה. מיפגש זה מתואר ברגשות מעורבים. צופים אנו בהתנגשות הבלתי נמנעת בין המדריך הקשיש, שץ, לבין אמנון, השליח הצעיר. שץ, כמו חניכיו, הוא פליט. בנעוריו נתפש לרעיון הציונות והיה חבר בתנועת נוער. בזמן המלחמה הצטרף לפרטיזנים, והצטיין בכוח עמידה ובאומץ לב. אשתו ובנו נספו בשואה. שץ הוא שקיבץ את הצעירים והכינס לקראת העליה ארצה. עתה שץ הוא אדם עייף ומקריח. אמנון, השליח הצעיר, אינו עולה בקנה אחד עם תקוותיו וציפיותיו של שץ. כאשר רואה שץ לראשונה את אמנון, בחור צעיר, שזוף, קל רגלים, לובש מכנסי חאקי קצרים ונועל סנדלים, ובידיו חבל קפיצה, מעליו הוא מנתר בכל שעה מתאימה ובלתי מתאימה – עולה בו חימה על שכך עשו לו, על שהרכיבו אחד כגון זה אלוף לראשו. שץ קיווה שימצא במקום אדם בן גילו, מצוי ובקי בתולדות התנועה, מסור לרעיון הציוני. והנה לפני עיניו אלוף ספורט צעיר, המלמד את חניכיו, לא ציונות, כי אם – קפא"פ. הצעירים, חניכיו של שץ, חושבים אחרת. בעיניהם מעלה היא להיות צעיר. הם מעריכים את כושרו הגופני של אמנון, כושר ששץ, מפאת עומס עברו, זכרונותיו ושנותיו שוב אינו מסוגל להתחרות בו. אמנון מנתר על חבל, יחד עם חניכיו. הוא עורך תרגילים שונים ואימונים. אבל הוא אינו יכול לדבר אתם. הוא שולט בעברית, ערבית ומעט אנגלית. אינו

יודע פולנית ואינו יודע יידיש. שץ חייב לתרגם את דבריו לחניכים. ולא זו בלבד, אלא שגם בעברית אינו קל דיבור. ההתנגשות בין שץ ואמנון היא בלתי נמנעת. יש שהיא מתבטאת בחצאי מילים, במעשים קטנים של יום יום, ויש גם שהשניים מגיעים לידי וויכוח עקרוני. אמנון משמיע את הטענה הרגילה של בני הארץ: מדוע הלכו יהודי הגולה כשיות לשחיטה. מדוע לא גילו התנגדות. מדוע לא נלחמו. הוא מושך הקבלות בין יהודי אירופה לבין היישוב הארצישראלי – והקבלה, למותר לומר, אינה לטובתם של הראשונים. בוויכוח מצליח שץ להתגבר על אמנון, שהוא עילג שפה; המעניין הוא, שבעצם היה שץ רוצה להפסיד בוויכוח, ולקבל עליו את מרות ארצישראל, ללא כל הסתייגויות.

יש להדגיש כאן, כי אמנון אינו הצבר הסטיריאופי, בעל הקליפה הנוקשה ולב הזהב, הגיבור העשוי ללא חת. יש לו בעיות משלו, ויש לו גם רגעים של חולשה, בהם הוא מפקפק בנכונות שליחותו. רגעים אלה הולכים ומתרחבים, כאשר מתקרבת ספינת המעפילים לחופי הארץ, ובאופן מתחילות להסתמך הצלליות המאיימות של אניות המלחמה הבריטיות. אמנון מתמלא רחמים על העולים הרבים שאינם מכיר אותם, ועל המעטים אותם הספיק להכיר ולהדריך. גם הרהור כפירה מתגנב לליבו: מה ערך יהיה לכל חרגילי הקפא"פ ברגע העימות עם חיילי המשחתות, המזויינים היטב? בהמשך הדברים מתעוררת נקודה, שאינה נעימה ביותר: אמנון נעלם, לפני שהאנגלים מורידים את המעפילים בכוח מן הספינה, ומעבירים אותם לאנית הגירוש, המפליגה לקפריסין. על אמנון מוטלים עוד תפקידים, בארץ. על כך נמצאו דרכים לדאוג לשלמו. ואילו על המעפילים מוטל יהיה התפקיד למצות את כוס הייסוריך עד תומה.

ספרו החדש של אהוד בן עזר, "אנשי סדום"⁶, נוגע בנושא יחסנו עם הגרמנים מזווית ראייה חדשה. הוא מעורר את פרשת היישובים הגרמניים בארץ, אשר נוסדו במחצית השניה של המאה התשע-עשרה ונתחסלו עם פרוץ מלחמת העולם השניה. העלילה של "אנשי סדום" מתרחשת בהווה, אך יש בה השלכות רבות לאחור. אחד מן הדמויות המרכזיות שבספר הוא קארל פון אברלה, גרמני כבן שלושים וחמש, אשר הספיק עוד להילחם ולהיפצע במלחמה. עתה הוא עומד למות כתוצאה מאותה פציעה. הוא הגיע לסדום כדי להתחקות על עברו של אביו, אשר עבד בשנות השלושים כמהנדס במפעל האשלג של סדום. כן מעניין אותו עברו של אדם אחר, שאביו הירבה לכתוב עליו במכתביו הביתה, לגרמניה: יוהנס שמידט, יליד וילהלמה, ספק חקלאי ואיש

עסקים, ספק חוקר הערבה, ספק מרגל לטובת גרמניה. בחישוף כל הפרטים האפשריים בתולדות האנשים הללו, מקווה קארל לחשוף אף את שורשי נשמתו שלו, ולמצוא גאולה לעצמו. למעשה, נהנה קארל מן הייסורים שהוא מסב לעצמו ולזולתו בחיטוטיו, בוידוייו ובעינוי התמידי שהוא שרוי בו. לפעמים מתעורר ספק בכנותו ובכוונותיו. הוא מחפש את העבר בצרור המכתבים של אביו, שנותר בידו; אך לעיתים מתעורר הרושם, כי הוא מסלף במכוון את דמות אביו, ומטשטש פרטים וארועים מסויימים. הדמות הקטבית לדמות של קארל היא דמות הסגן הישראלי, צבי, שאף עליו רובצת אשמה מסויימת מן העבר, בגללה הוא נידון לגלות זמנית בסדום. צבי עצמו נחרד לרגע, כאשר שרה, האמריקאית המתוסכלת, קושרת בשיחתה קשר סמוי בינו לבין הגרמני. בהתפרצות מוזרה של הרגשת אשמה עצמית, קולקטיבית, ורחמים עצמיים, מבקש הגרמני מצבי הישראלי לירות בו ולגמור את החשבון. צבי מסרב. אבל נימוקי סירובו תמוהים במקצת: "אני נולדתי כאן בארץ. עובדה. ומה שקרה עם היהודים, לדעתי, באופן אנושי כללי, איך לומר... מצער מאוד, עובדה – הייתי מצטער על כל עם שכך קרה לו. אבל, מה אני יכול לעשות – אני לא חש אליהם שום קירבה באופן אישי. תאמין לי. המשפחה שלנו עלתה לארץ לפני שנים רבות. איש מאתנו לא נרצח שם. מדוע הוא משתוקק שאהרוג אותו? מי שהיה באירופה – טוב, אני בהחלט מבין אותו. אבל אני, ואבא שלי, ואבא שלו – כבר נולדו כאן במזרח. אני מרגיש עצמי חלק מן האיזור הזה, ושום שייכות לעם היהודי. תגיד לי – מה הוא רוצה ממני? מה זה נוגע לי?" כלומר, צבי לא רוצה לירות בקארל, לא משום שהריגת אדם סתם אינה יכולה בשום פנים ואופן למחוק את זכר השואה וכל הכרוך בה – אלא משום שכל העניין, פשוט, אינו נוגע לו. וקארל צועק את תשובתו: "אבל לי זה נוגע! זאת נשאת הבעיה שלי!" אך בעצם אין זה נכון, שבעיית השואה, היהודים והגרמנים אינה נוגעת לו לצבי. נכון יותר היה לומר, שהוא בוש בכל הפרשה הזאת. לא נעים לו. הוא סבור שיהודי הגולה היו פחדנים, מוגי לב, ומותם מעורר בו סלידה יותר מאשר השתתפות.

את תשובתו של הסופר עצמו לטענות צבי דומה שאפשר למצוא בדבריו של פסח הקשיש, שהוא, אגב, הדמות הסימפאטית היחידה בכל התערובת האנושית המופיעה בספר. פסח מספר לשרה על אחת המערות במדבר יהודה, שם נתגלו שלדים של שנות וילדי הלוחמים מזמן המרד נגד הרומאים. וכך אומר פסח על אותם קרבנות עתיקי יומין: "אבל לאחר מאות שנים לא העזתם של הגברים

עשתה את הרושם העז מכל, אלא גבורת הנשים, אותו סבל, אותו כוח שבחולשה, עד הקץ, לא להתיהר, לא להתאבד, לשמור על גחלת החיים, בכל מחיר, כל זמן שאפשר. לא הגבורה שבכוח אלא הכוח שבחולשה. כך, אולי, גם הלכו לתאי-הגאז באושביץ."

מעניינים הם הקטעים על יישובי הגרמנים בארץ, פרשה אשר משום מה לא זכתה להתעניינות עד השנים האחרונות. אותן מושבות חקלאיות, שנוסדו ע"י אנשים בעלי חזון דתי, מונעים ע"י אידיאולוגיה נעלה, שימשו בשנות השלושים חממות לרעיון הנאצי ומרכזי ריגול גרמניים. כדאי וכדאי לזכור בהקשר זה, כי אבות הרעיון היהודי-הלאומי המתחדש בטוחים היו, שהשנאה ליהודים נובעת אך ורק מהיותם אחרים, בני בלי ארץ, נעים ונדים בעולם בלי שורשים במולדת משלהם. וגם העלו את הסברה, כי אחד הגורמים המשניאים את היהודי על הגוי הוא היותו, לרוב, סוחר, ולא עובד אדמה, – גם אם חלוקת מקצועות זו נעשתה בכורח התנאים ולא משום בחירה חפשית. אך בו בזמן שהיטלר נאם את נאומיו (ומי ששמע אותו, יכול להוסיף: נבח את נאומיו) כנגד היהודים המתעשרים על חשבון הגרמנים המסכנים, העובדים קשה; כנגד היהודים שהם שונים במהותם מן הגרמנים (וונספרמד, כמו שהוא אהב לומר) – נסחפו אחר רעיונות אלה גרמנים שישבו כאן בארץ, וראו מקרוב את העם היהודי חוזר לארצו ולמולדתו, מכה שורשים חדשים באדמה העתיקה, ומפריח את השממה בעבודת כפיו. צבי, הסגן הישראלי הצעיר, רוצה להסתייג מיהדות אירופה. הוא חושב שאין שנאת הגרמנים נוגעת לו. אך יוהאנס שמידט, יליד וילהלמה, כבר שנא שנאת מוות את אבותיו של צבי, ילידי פתח-תקווה. הישראליות אינה מחסה בפני האנטישמיות.

באחד הדפים האחרונים של ספרם של יונת ואלכסנדר סנד, "בין המתים ובין החיים"⁽⁷⁾, מסופרת אפיזודה קצרה: גיבורת הספר, ג'ניה, שעברה את נוראות גיטו וורשה, נוסעת ברכבת ישראלית אל ביתה שבמשק. עברו רק שנים מעטות מאז הסיוט. והנה היא שומעת כי אחד הנוסעים, קצין צבא ישראלי, לא צעיר, מצטער בקול על שאין הוא יכול לפלרטט עם איזו נערה צעירה שבין הנוסעים; "הלוואי ולפני עשר שנים אנו עכשיו", הוא אומר בצחוק לחברו. ז'ניה מתבוננת בדובר בתדהמה. כלום לא ברור לו, מה עבר על יהודים, אולי על בני משפחתו, לפני עשר שנים? האם מי שלא היה שם, אינו מסוגל להבין? הספרות הישראלית היא הוכחה לכך, שרבים מביין אלה שלא היו שם, מסוגלים

להבין. העם היהודי הוא עם עתיק יומין, ועברו ממשיך לחיות בתוך ההווה.

אפריל-מאי, 1969.

הערות ל"סופרים ישראלים בצל השואה"

1. איך פרחים שחורים מאת ט. כרמי, 1956.
2. שאול ויוהאנה, טרילוגיה מאת נעמי פרנקל. א. בתאוות ב. מות האב ג. בנים, 1956-1967.
3. פצעי בגרות, מאת חנוך ברטוב, ספריה לעם בהוצאת עם עובד, ת"א, 1965.
4. עסקת השוקולד, מאת חיים גורי, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1965.
5. אשמים, מאת שמאי גולן, 1965.
6. אנשי סדום, מאת אהוד בן עזר, ספריה לעם בהוצאת עם עובד, מהדורת ספרית ילקוט, 1968.
7. בין המתים ובין החיים, מאת יונת ואלכסנדר סנד, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1964.